

З історії становлення поняття «жанр»

Жанр, як лінгвокультурологічний феномен, здавна привертая увагу філологів і представників інших наук. Дослідження поняття «жанр» здійснюється з когнітивної (Т. А. ван Дейк, К. А. Долінін), лінгвістичної (М. М. Бахтін, Б. Ю. Норман), лінгвокомунікативної (Ф. С. Бацевич, Ст. Гайда, Т. В. Шмельова), лінгвокультурологічної (концептологічної) (Н. Ф. Алефіренко, А. Вежбицька, В. В. Дементьєв, В. І. Карасик, Г. Г. Слишкін), функціонально-стилістичної (Т. Г. Винокур, М. Н. Кожина, В. А. Салімовський), психолінгвістичної (К. Ф. Сєдов), прагмалінгвістичної (С. Деннінгхаус) та ін. позицій.

Жанровими особливостями текстів цікавився ще Аристотель, результатом чого став запропонований ним родо-видовий поділ літературних творів. Проте слід зазначити, що жанри (роди) в класифікації Аристотеля виявились поняттям досить абстрактним та умовним.

Досить довгий час вивчення жанру було прерогативою літературознавства. Поява поняття «літературного жанру» асоціюється з теоретиками класицизму – Буало (Франція), Готшедом (Німеччина), Сумароковим (Росія) і набуває подальшого переосмислення в догматичних, еволюціоністських, формалістських, марксистських та літературних теоріях. Тут знаходить своє відображення проблема трансформації жанрів, зв'язку жанру зі стилем, здійснюється морфологічний аналіз літературних жанрів різних історичних епох [11].

Відлунням такого підходу стало трактування жанру лише з точки зору його літературної, або ширше – мистецької приналежності. Відповідно, жанр визначають як рід творів в сфері будь-якого мистецтва, що характеризується тими або іншими сюжетними і

стилістичними ознаками [7 : 163]; історично сформований тип літературного твору (епопея, роман, повість, оповідання, поема, вірш тощо), синтез характерних особливостей змісту і форми певного виду творів, відносна художньо-композиційна сталість, здатна до постійного розвитку й оновлення [9 : 192-193]; особливий вид мистецтва, писемної творчості, музики тощо, що характеризується певними рисами, притаманними всім прикладам цього виду [14 : 671] тощо.

У 1938 році канадський дослідник П. ван Тігем виокремив нову для тогочасної філологічної галузі дисципліну – генологію (genology), яка охоплювала коло питань, пов'язаних із походженням жанрів, їх природою, структурно-семантичними особливостями, таксономією тощо [13 : 7]. Дещо пізніше з'являються і синоніми цього поняття – жанрознавство та генристика, що були введені в обіг саратовськими лінгвістами і позначають сферу знань про жанр [12].

Поява відносно нових філософських течій структуралізму та пост-структуралізму з їх тяжінням до врахування особливостей епохи, традицій та культури наклала свій відбиток на розвиток теорії жанрів. Однак пояснити суть мовленнєвих жанрів за допомогою системно-структурної термінології виявилось неможливим. Так, незрозумілими залишаються механізми, що допомагають адресату правильно розуміти інтенції адресанта в умовах непрямой комунікації, де форма висловлювання часто суперечить змісту [5 : 7].

Проте головною рушійною силою, що істотно реінтерпретувала поняття жанру у вітчизняній лінгвістиці та споріднених дисциплінах, стала теорія мовленнєвих жанрів М. М. Бахтіна.

В одному із розділів «Естетики словесної творчості» (1979) автор констатує, що в будь-якій сфері людської діяльності спілкування так чи інакше відбувається із застосуванням мови, що реалізується у формі усних або письмових висловлювань його учасників. Автор звертає увагу не тільки на відбір засобів мови, але й на екстралінгвістичні фактори: концепцію адресата, цілі спілкування, умови ситуації, в яких воно відбувається, що зумовлює композиційну будову висловлювань. «Усі три моменти – тематичний зміст, стиль і

композиційна будова – нерозривно пов'язані у єдиній канві висловлювання і обумовлюються специфікою даної сфери спілкування. Кожне окреме висловлювання, звичайно, індивідуальне, але кожна сфера використання мови виробляє свої відносно стійкі типи таких висловлювань, які ми й називаємо мовленнєвими жанрами» [3 : 236]. На нашу думку, авторська дефініція жанру не є суто лінгвістичною, а знаходиться на стику літературознавчих, стилістичних та лінгвістичних підходів.

Проблема мовленнєвих жанрів полягає у відсутності єдиного критерію жанрової приналежності та чітко регламентованих жанрових меж, що ускладнює можливість їх вивчення й аналізу.

Великою заслугою мовознавця є відкриття жанрової природи функціональних стилів. За висловом М. М. Бахтіна, функціональні стилі – це «жанрові стилі певних сфер людської діяльності і спілкування». Певна функція (наукова, технічна тощо) в сукупності з умовами, в яких відбувається мовлення, «породжують визначені жанри, тобто визначені, відносно стійкі тематичні, композиційні та стилістичні типи висловлювань».

На думку М. М. Бахтіна, ми говоримо жанрами, навіть якщо і не здогадуємося про їх існування. «Ці мовленнєві жанри даються нам майже так само, як рідна мова, якою ми вільно володіємо ...» [3 : 256]. Але на відміну від форм мови, жанрові форми набагато пластичніші, чим і пояснюється їх розмаїття. Попри стандартність побутових жанрів, індивідуальна мовленнєва воля все ж може проявитися у виборі певного жанру чи його експресивному інтонуванні.

К. А. Долінін констатує, що праця Бахтіна стала підґрунтям сучасних уявлень про мовленнєві жанри, водночас продемонструвавши пов'язані з цим труднощі. Проте, і в концепції М. М. Бахтіна є слабкі сторони, що проявляються, перш за все, у наведених автором прикладах первинних мовленнєвих жанрів, оскільки останні надто варіюються за розміром і за мовленнєвою природою. До того ж, М. М. Бахтін помилково називає «малими» мовленнєвими жанрами оцінні висловлювання, що виражають

схвалення, захоплення чи осуд (наприклад, «Молодець!», «Ганьба!»), однак такі висловлювання слід вважати мовленнєвими актами [6 : 35].

Видатний дослідник спадщини Бахтіна В. М. Алпатов назвав працю вченого «піонерською концепцією», що багато в чому випередила свій час і, на жаль, залишилася недопрацьованою. Дослідження М. М. Бахтіна залишило низку питань: чи існують критерії для розмежування жанрів і їх різновидів? чи належать стилі до сфери мови чи мовлення? як пов'язані між собою виділені автором «функціональні стилі» і «жанрові стилі»? чи можна прирівнювати жанри до стилів? тощо [2 : 101-103].

Вчений не дав однозначного визначення поняття «стилю», не було проведено чіткої межі між поняттями «мовленнєвий жанр» та «мовленнєвий акт», надто широкою є жанрова таксономія. Проте, безсумнівно, праця М. М. Бахтіна здійснила справжній переворот у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці, ставши науковим підґрунтям для появи низки робіт соціокомунікативного, соціокогнітивного та лінгвокультурологічного характеру.

Представники напряму неориторики (К. Міллер, Р. Роуланд, А. Фрідман, К. Беркенкоттер, Т. Хакін) розглядають жанр як соціокультурний феномен, соціальну дію, що виникає в повторюваних риторичних ситуаціях, викликаних об'єктивованою соціальною потребою. Культура кожного народу володіє певним набором таких жанрів, що допомагають здійснити «самоідентифікацію соціумів у просторі і часі» [13 : 32].

Ще одним етапом у розвитку досліджень жанру став напрям функціональної лінгвістики, що розвинувся під впливом ідей Празької функціонально-структурної школи з її тяжінням до врахування насамперед цільового призначення мовних одиниць. Домінуючим у цій лінгвістичній дисципліні, як засвідчує її назва, є поняття стилю та стильової, співвіднесеності стилю з текстом, а також з'ясування ієрархічності стосунків у системі «стиль-жанр». В. А. Салімовський описує це відношення через опозицію «загальне-особливе» [8 : 73].

Австралійська системно-функціональна лінгвістика, засновником якої вважають Хеллідея – один із напрямків західних лінгвістичних

досліджень. Концепція Хеллідея базувалась на трактуванні мови як семіотичної системи, що функціонує у певному соціальному контексті. Це положення вчений застосував до розгляду наукового дискурсу, аналізу складових тексту і ситуативного контексту, останній з яких являє собою єдність трьох складових: параметру соціальної дії, соціальних ролей її учасників та особливостей каналу комунікації. Зазначені параметри сукупно складають поняття «регістру», що здебільшого мислиться як синонім поняття «стиль». Жанр окремо не виділявся, а розглядався в межах поняття «регістр» [13 : 45].

В рамках текстолінгвістичного підходу жанри трактуються двояко: як одиниці, що ставляться у відповідність певному типу тексту, визначають «форму і стиль побудови <...> цілого поетичного або прозаїчного твору» [1] або ж є «стійкими тематичними, композиційними і стилістичними типами текстів» [10 : 104]. Головною проблемою даного етапу стала проблема жанрової типологізації, яку так і не вдалося здійснити з огляду на існування великої кількості критеріїв, що могли лягти в її основу.

Когнітивна лінгвістика з її акцентом на проблемах ментального сприйняття та осмислення дійсності, відображення ментального досвіду у вигляді концептів не залишилась осторонь досліджень жанру. Проте, слід зауважити, що застосовуючи власні підходи до вивчення останнього, когнітивісти, як і представники лінгвістики тексту, пов'язують мовленнєві жанри з текстами. Когнітивістика використовує широкий арсенал засобів (схеми [Swales 1990], стереотипи [Долінін 1999], сценарії [Shank, Abelson 1977], моделі [Ст. Гайда, Шмельова 1995], фрейми [Fillmore 1976]) з метою «адекватного розпізнавання, сприйняття, обробки і репродукції жанрів» [13 : 64].

Аналіз досліджень жанру в рамках прикладної лінгвістики, що зародилася на стику ідей Бахтіна та положень неориторики дозволив Т. В. Яхонтовій зробити наступні висновки:

- критерієм творення та ідентифікації жанрів виступає комунікативна мета, що накладає свій відбиток на його форму та зміст;

- жанри породжуються дискурсивними спільнотами;
- аналіз жанрів фахової комунікації пов'язаний насамперед з вивченням їх соціокультурної спрямованості [13 : 71].

Отже, жанр ставав об'єктом вивчення цілого ряду лінгвістичних дисциплін. Головними спільними рисами усіх жанрів є наявність цільової установки (мети), залежність від соціокомунікативного контексту, певна стереотипність мовної поведінки. Проте жоден із напрямів не дає можливість застосувати єдине визначення жанру, так само, як не вдається розробити універсальну для всіх класифікацію останніх. Це «горизонт очікування для слухача і модель побудови для мовця» [4 : 24].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Алефиренко Н. Ф. Речевой жанр, дискурс и культура [Електронний ресурс] / Н. Ф. Алефиренко. – Режим доступу : www.sgu.ru/structure/philological/linghist/sbornik-zhanry-rechi/materialy-vypuskov/vypusk-5
2. В. М. Алпатов. Проблема речевых жанров в работах М. М. Бахтина / Алпатов В. М. // Жанры речи : Сборник научных статей. – Саратов : Изд-во ГосУНЦ “Колледж”, 2002. – Вып. 3. – С.92-104.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества/ М. М. Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
4. Гайда Ст. Проблемы жанра / Ст. Гайда // Функциональная стилистика: Теория стилей и их языковая организация. – Пермь : ПГУ, 1986. – С. 11-24.
5. Дементьев В.В. Когнитивная генристика: внутрикультурные речевые ценности/ В. В. Дементьев, В. В. Фенина // Жанры речи: Сборник научных статей. – Саратов: Изд-во ГосУНЦ “Колледж”, 2005. – Вып. 4. – С. 5-34.
6. Долинин К. А. Проблема речевых жанров через 45 лет после статьи Бахтина / К. А. Долинин // Русистика: Лингвистическая

парадигма конца XX века. – СПб.: Изд-во С-Петербур. ун-та, 1998. – С. 35 – 46.

7. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И.Ожегов. – М., 1986. – 795 с.

8. Салимовский В. А. Функционально-стилистическая традиция изучения жанров речи [Электронный ресурс] / В. А. Салимовский. – Режим доступа : <http://www.sgu.ru/structure/philological/linghist/sbornik-zhanry-rechi/materialy-vypuskov/vypusk-2>

9. Українська літературна енциклопедія : в 5 т. / [відпов. ред. І. Дзевєрін]. – Київ : Українська Радянська Енциклопедія, 1990 . – 575 с. : іл. – На укр. яз.

10. Федосюк М. Ю. Нерешенные вопросы теории речевых жанров / М. Ю. Федосюк // Вопросы языкознания. – 1997. –№5. С. 102 – 119.

11. Цейтлин А. Жанры [Электронный ресурс] / А. Цейтлин // Русская литература и фольклор. Фундаментальная электронная библиотека. – Режим доступа : <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclor/le4/le4-1091.htm>].

12. Шмелёва Т. М. Жанроведение? Генристика? Генология? [Электронный ресурс] / Т. М. Шмелёва. –Режим доступа : <http://library.krasu.ru/ft/ft/articles/0114396.pdf>

13. Яхонтова Т. В. Лінгвістична генологія наукової комунікації: Монографія / Т. В. Яхонтова. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 420 с.

14. Longman Dictionary of Contemporary English / [director, Della Summers]. – Harlow, 2003. – 1950 p.